

A VÁRADI REGESTRUM HELYNEVEINEK SZÓKEZDŐ G, GY BETŰI

K. FÁBIÁN ILONA

1. 1. Az 1208—1235 között keletkezett, de csak 1550. évi másolatban ránk maradt latin nyelvű váradi Regestrum mintegy 2500 magyar személynévet és 600 helynevet őrzött meg az utókornak, ezért gazdag tárháza a nyelvjárástörténeti és helyesírás-történeti kutatásnak. Teljes nyelvészeti földolgozása még nincs (Kniezsa: HiTö. 33). Egy korábbi elemzésemben (Névtani Konferencia, Zalaegerszeg, 1986. október 10—12. — megjelenés alatt) arra mutattam rá, hogy 3100 adat betűjelei alapján a 16. századi kiadás hű másolatnak mondható. Most a g, gy szókezdetű helyneveket valatom: milyen fonetikai helyzetben hogyan használja a lajstrom e két betűjelet.

2. KNEZSA ISTVÁN (HiTö. 18—37) a kancelláriai helyesírás kialakulásának III. korszakát a 12. század elejétől a tatárjárásig tartó időszakban jelöli meg, de ezen belül is több kisebb intervallumot hasonlít össze. Itt keresem a VR. helyét, vizsgálva a g betű és gy betűkapcsolat megjelenését és hangértékét minden idetartozó helynévben.

Mivel Kniezsa a VR. helyesírását általában régiesebbnek tartja, mint a korabeli írásszokás, a gy jel használatát viszont „korához képest rendkívül gyakori”-nak ítéli (i. m. 33), ezért különösen fontos a g, gy betűjegyek alkalmazásának aprólékos elemzése.

A következőkben előbb a VR. g, majd gy szókezdetű helyneveinek teljes értékelését adom Karácsony—Borovszky kiadása alapján (Bp., 1903.). A nevek előtt szerepel a VR. évszáma, majd az időrendbe szedett jegyzőkönyvek paragrafusszáma, ezt követi a kiadás lapszáma.

II. 1. g + mássalhangzó:

1234/550: *Grab* (380. 303.). A Nógrád megyei *Garáb* helység még 1265-ben is *Grab* alakú, 1327-ben *Garab* (Cs. I. 98.). Erre a szókezdettípusra nincs több adat a VR. helynevei között, de más helyeken sem okoz különösebb gondot a hasonló szókezdet (vö.: FEHÉRTÓI KATALIN: Árpád-kori kis személynévtár 143—4).

1215/550: *Ghony* (138. 202.). Mivel a szakirodalomban azonosítatlan névről van szó, a betűjelek nem értékelhetők.

2. g + veláris magánhangzó (a, o, u):

1229/550: *Gab* (366. 295.). A Zaránd megyei *Gab* neve a Hunyadiak korában is előfordul (Cs. I. 731.) azonos alakban.

1221/550: *Galya* (322. 275.). A Pesty-féle összeírásban szántóként emlegetett Abaúj megyei *Gálya* 1332-ben is előfordul *Galya* alakban (Gy. I. 84.), ma is élő helynév.

1217/550: de monasterio *Gabrielis* (166. 213.) és ecclesiae *Gabrieli[s]* (166. 214.). Az ekkor még latinos név 1271-ben már *Gabrian Monustura*, 1311-ben *Gebery-anmonustura* (Gy. I. 618.), és 1460-ban pedig *Gaboryan* (Cs. I. 608). A Bihar megyei község neve ma *Gáborján* (ld. még FNESz. 229).

1213/550: *Gourou* (44. 170.). Ez a név valószínűen a Közép-Szolnok megyei *Girókuta* előzménye (Cs. I. 555).

1213/550: *Gurba* (38. 168.). Az ómagyar kori egyik magánhangzó-változási tendencia, a nyíltabbá válás után *Gorba*, *Garba* alakban élt tovább a Hunyadiak korában (Cs. I. 732.), Zaránd megyei helység.

1219/550: *Gormot* (231. 240.). A Békés megyei Füzesgyarmat község nevének korai előfordulása után ingadozó a helyesírás: *Gyarmat*, *Garmath*, *Garmad*, *Garmat* (Gy. I. 507.), *Naghgyarmath* (Cs. I. 651.). A *g* betűvel kezdődő VR.-beli írásképet talán a szó eredetibb alakja és annak esetleges rögzülése okozhatta, hiszen *Gyermotu* ~ *Gyermatu* hangzású volt (TESz. I. 1113.) a honfoglaló törzs neve. Ez utóbbi neveket viszont *g*-vel írták, de *gy* hanggal ejtették az *e* hang palatalizáló hatása miatt. Az első szótag magánhangzójának illeszkedése éppen e korszak elején-közepén, azaz a VR. korában ment végbe. Még valószínűbb, hogy az első szótag magas és mély magánhangzós ejtése (és írásképe is) ingadozott, de erre nincs adat.

A *g*+*veláris magánhangzó* kezdetű helynevek *g* betűi tehát *g* hangértékűek — egy kivétellel.

3. *g* + *u* + *veláris magánhangzó*:

1219/550: *Guolozka* (232. 240.). Talán a Közép-Szolnok megyei *Goroszló* nevű helységgel azonosítható (Cs. I. 556.). Az *u* megkülönböztető jegy indokolatlan a *g* betű mellett (vö.: előző csoport).

1214/550: *Guar* (98. 189.). A település helye ismeretlen, talán a Békés megyei *Gyúr* elírása (Gy. I. 507.).

A két adat bizonytalan lokalizációja miatt a helyesírási értékelés alaptalan lenne.

4. *g* + *u* + *palatális magánhangzó (e, i)*:

1215/550: *Guernezt* (121. 197.). Szatmár megyei település volt, amely a Hunyadiak korában *Gernez*, *Gernyes* (Cs. I. 487.) alakban szerepel.

1216/550: *Guerdei* (162. 211.). Ma is élő helynév Baranya megyében: Pécsről délnyugatra fekszik *Gerde* község. A *g* utáni *u* betű még sokáig (1329.) szerepel az írásképből (Gy. I. 305—6.), de váltakozik az *u* nélküli alakokkal.

1219/550: *Gnezted* (184. 220.). Feltételes azonosítás alapján (Gy. III. 348.) a Kolozs megyei *Gesztrágy* névhez köthető. A *g* után szereplő *n* nyomdahiba, ill. elírás *u* helyett.

1220/550: *Guezt* (239. 243.), ill. 1213/550: *Gest* (26. 164.). A két VR.-beli alak jelzi a helyesírási következetlenséget, bár ugyanarról a Bihar megyei *Geszt* faluról van szó (Gy. I. 619. és Cs. I. 608.).

1213/550: *Guizar* (38. 168.). Lehetséges, hogy a Bihar megyei *Guzsár* puszta (Gy. I. 620. és Cs. I. 609.) nevében az *u* betű nem a *g* betű *g* ejtését jelöli, hanem maga *u* magánhangzó értékű, míg az *i* betű a *zs* hang ejtését támogatná, amit a *z* betű jelöl. A későbbiekben csak *Guzar*, *Gwzar* formában fordul elő.

A 4. pontban bemutatott négy név helyesírása jellegzetes sajátyságot mutat: ebben a helyzetben az *u* betűnek nincs külön hangértéke, csupán a *g* depalatalizáltságát jelöli, s egy esetben rendelkezik az *u* önálló magánhangzóértékkel.

5. g + u (ü hangértékben):

Az alábbi három adat mindegyikében az ü hang később nyíltabbá válással ö-vé lett, sőt e-vé, i-vé is szűkült.

1229/550: *Gurbuc* (368. 296.). Abaúj megyében *Gerbec*, *Girbesz*, *Gerbesz* alakban élt tovább (Gy. I. 87.), ma is létező helynév Mislóka határában Kassa mellett.

1214/550: *Gurbey* (97. 187.) és 1221/550: *Curbei* (286. 260.). A Békés megyei *Görbe* halom nevében él tovább (Gy. I. 507.).

1219/550: *Buncij* (kétszer) (218. 234.) és 1220/550: *Guncy* (259. 250.). Azonos az Abaúj megyei *Gönccel*. A középkori adatok első szótagbeli ü hangra utalnak (Gy. I. 88. és Cs. I. 197.).

Egyöntetűen megállapítható, hogy a palatális ü hang u jele a g betű g hangértékét nem befolyásolta.

6. g + magas magánhangzó (i ~ y, e):

1221/550: *Gegy* (305. 268.). Valószínűen azonosítható a mai Heves megyei *Déltelek* helynévvel, amely a VR. idejében *Gyegy* hangzású volt, majd depalatizációval *Ded* ~ *Déd* alakot vett föl, 1484-ben *Dedthelek* formai előfordul (Gy. III. 78., Cs. I. 60.).

1219/550: *Geken* (197. 225.). A VR. egyazon esetében háromszor is előforduló adat feltételelesen azonosítható a *gyékény* köznévből lett helynév későbbi adataival (TESz. I. 1125.).

1220/550: *Geuru* (270. 254., kétszer). A Győr megye-, ill. településnév gyakori korábbi előfordulásai (Gy. II. 591., Cs. III. 537.). egy *eü* (esetleg *eö*) diftongusos alakokat mutatnak, melyek az ómagyar korban váltak hosszú magánhangzóvá, ö-vé (ld. még FNSz. 254.).

1222/550: *Gienda* (331. 279.). Az Abaúj megyei helynév később *Genda*, *Ganda* formában jelentkezik (Gy. I. 90. és Cs. I. 208.). A legkorábbi alak valószínűleg diftongusos, s később a 14. században megtörtént a magánhangzó-illeszkedés.

1213/550: *Genta* (34. 167.) és 1213/550: *Gyonta* (24. 163.). E Bihar megyei helynév helyesírásának módja példázza a legkitűnőbbben, hogy az e, i magánhangzók az előttük álló g-t palatalizálják a VR. helyesírásában.

1234/550: *Gilianus* (337. 300.) és 1215/550: *Gylian* (126. 198.). Ezek az adatok más elbírálás alá esnek, ugyanis egy középlatin *Kilianus* átvételei (FNSz. 235), s így itt az íménti helyesírási szabályosság nem érvényesül. Az utóbbi adat y betűje középlatin írássajátság, i értékű.

A következő helynév írásformája már tulajdonképpen átvezet bennünket a gy betűformához, hiszen a névetimológia bizonyítja, hogy a későbbi *Gyánté*, *Gyán* (Bihar m.) nevekben szereplő gi betűkapcsolat gy betű- és hangértékű: 1220/550: *Giontoy* (235. 242.), bár a név *Gontoy* (317. 273.) formában is előfordul.

Egy azonosíthatatlan adat tartozik még ebbe a körbe, de egyéb adatok híján nem értékelhető: 1220/550: *Gymey* (253. 251.).

A csoport helyesírásában érvényre jutó fő szabály megfogalmazható: g + e ~ i betűkapcsolat g betűje gy hangértékű.

III. 1. gy + a:

Csak valószínű a gy hangérték a VR. 1221/550: *Gyad* (308. 269.) helynevében de adatok híján nem lehet lokalizálni.

1214/550: *Gyagya* (105. 191.). A Szabolcs megyei településnév a szl. *Děda*

alakból fejlődött (MEZŐ—NÉMETH: Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára, 121.), a 13. században előfordul még *Dada*, *Doda* formában is. *Ma Tiszadada*.

1213/550: *Gyan* (40. 169.); 1214/550: *Gyan* (97. 187., négyszer); 1216/550: *Gyan* (161. 210.); 1215/550: *Gyan* (142. 204.); 1229/550: *Zobodian* (361. 292.). Ezek az adatok három Bihar megyei településre vonatkoznak, *Mezőgyánra*, *Vizesgyánra*, és *Kötényánra* (Gy. I. 620., Cs. I. 609.). A VR. e helynevei hét esetben *gy-s* alakot mutatnak, mindössze egy alkalommal, amikor az írónak a *szabad*+*gyán* összetételt kellett lejegyeznie, szerepel *i*. A *d*+*gy* hasonulását nem tudván lejegyezni, *d*+*i* betűkapcsolatot írt, de ebből az írásképből sem lehet kétségünk, hogy az *i* palatalizálta a *d*-t, s voltaképpen egy *szoboggyán* kiejtést adott vissza *Zobodian* alakkal.

2. gy + o:

1213/550: *Gyou* (31. 165.), 1215/550: *Gyou* (136. 202.). Valószínűen Közép-Szolnok megyei helység, ám egyéb adatok híján megbízhatóan nem magyarázható.

1216/550: *Gyon* (152. 207.). Amennyiben az *n* nem sajtóhiba *u* helyett, úgy különbözik az előbb említett *Gyou* adatoktól, s a Pest megyei *Gyón*mal lehet azonos, amely 1447-ben *Gyoon* formában kerül elő (Cs. I. 28.). Ez esetben a *gy* betűkapcsolat ténylegesen *gy* hangértékű.

1213/550: *Gyopol* (19. 162.), 1229/550: *Gyopol* (356. 289., háromszor). A VR. e helyein *Gyopol* nevű személlyel találkozunk, e névből alakult az a Bihar megyei település (1323. *Gaapal*, 1. Gy. I. 621—2. és 1404: *Gyapol*, 1. Cs. I. 609.), amely ma *Gyapoly* néven puszta.

1214/550: *Gyorok* (86. 184.), 1219/550: *Gyroc* (187. 221.), 1213/550: *Gyoroc* (42. 169.). A VR. három különböző *Gyarak* faluról szól, a Bihar megyei *Erdősgyarak*-ról és *Mezőgyarak*-ról, valamint a Zaránd megyei *Hosszúgyarak*-ról. Történeti adatai közül főleg az *Erdősgyarak*ra vonatkozóak mutatják jól a *gy-s* ejtést (1320: *Gyarak*, 1332: *Gyarak*, 1. Gy. I. 622., 1428: *Erdewgyarak*, 1. Cs. I. 609. stb.), de a mai kiejtés bizonyossá teszi, hogy már a 13. században a *gy*-vel írt alakokat *gy*-vel ejtették. A *Gyroc* forma talán egy *Gyoroc* alakból romlott, de — mivel az *y*-nak *i* értéke is lehet — *Gyirok* ejtés is szóba jöhet.

3. gy + u (ü hangértékben):

1220/550: *Gyurhc* (239. 243.). E Bihar megyei település neve 1291—4-ben *Gyurk-laka* alakban fordul elő (Gy. I. 623.), ami bizonyossá teszi, hogy a VR. *Gurhc*-ja egy *Gyurch* alakból romlott, és *Gyürk*-nek ejtették.

1220/550: *Gyurge* (257. 249.). Ezt az adatot a lokalizálás nehézségei miatt nem értékelhetjük, bár aligha kérdéses, hogy benne egy *Gyürke* vagy *Gyürgye* ejtésű név rejtőzik, s talán a Közép-Szolnok megyében később *Györgyteleke* (1378: *Gyurgteleke*, Cs. I. 556.) alakban felbukkanó településsel azonos.

Lezárva a fentebb tárgyalt *gy+a*, *gy+o*, és *gy+u* (=ü) kezdetű helynevek áttekintését, megállapítható, hogy a *gy* hang jelölésére minden esetben, kivételt nem mutatón — akár veláris, akár palatális magánhangzó követte is a *gy*-t — *gy* betű szolgált.

IV. Az áttekintett adatok azt mutatják, hogy a VR.-ban a *g* hangértéke általában akkor *g*, ha utána veláris magánhangzó áll vagy palatális *ü*. Am ha a *g*-t *i* és *e* hang követi, akkor vagy palatalizált ejtésű (*gy*) lesz, vagy az apalatális ejtést a *g* után írt *u* betű jelöli. A *gy* betű használata — mint KNIEZSA is megállapítja (i. m. 33) — igen

gyakori a VR.-ban, de mivel e jel a korszak többi, Kniezsa által vizsgált oklevelében is sűrűn előfordul, főleg pedig mert hangjelölése a VR.-ban határozott következetes-séget mutat (ti. gy hangértékben csak veláris magánhangzó és *ü* értékű *u* előtt jelentkezik), ezért nem lehet későbbi betűhelyettesítésnek tekinteni, hanem az író (és némileg a kor) bevett helyesírási gyakorlatának kell minősíteni.

ANLAUTENDE G, GY BUCHSTABEN DER ORTSNAMEN IM REGESTRUM VON VÁRAD (1208—1235)

ILONA K. FÁBIÁN

Alle anlautende *g*, *gy* Buchstaben der Ortsnamen im Regestrum von Várad werden von der Verfasserin untersucht. Ihren Daten nach ist der Lautwert der *g* Buchstabe in dem Falle *g*, wenn ihr ein Velarvokallaut oder ein *ü* Palatal folgen. Wenn aber dem *g* Laut *i* und *e* Laute folgen, wird er als ein palatisierter *gy* Laut ausgesprochen, oder die apalatale Aussprache wird von der nach der *g* Buchstabe geschriebenen *u* bezeichnet. Die Anwendung der *gy* Buchstabe ist — wie auch Kniezsa (Geschichte unserer Rechtsschreibung, S. 33) festlegt — im Regestrum von Várad sehr häufig, nachdem aber dieses Zeichen in den auch von Kniezsa untersuchten Urkunden der Epoche sehr oft vorkommt, hauptsächlich aber seine Lautbezeichnung im Regestrum von Várad bestimmte Konsequenz aufweist (bzw. der *gy* Laut tritt im Lautwert nur vor einem velaren Vokal und einem *u* Laut, der einem *ü* entspricht, vor, deshalb kann sie nicht als ein späterer Buchstabeneinsatz betrachtet werden, sondern sie soll für eine herkömmliche Rechtsschreibungspraxis des Schriftstellers (und gewissermassen der Epoche) gehalten werden.

НАЧАЛЬНЫЕ БУКВЫ G И GY В ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЯХ АРХИВНОГО ДОКУМЕНТА «ВАРАДИ РЕГЕСТРУМ»

К. ФАБИАН ИЛОНА

¶ Автор рассматривает все географические названия архивного документа «Варади Регеструм» начинающиеся на *g* и *gy*. Исследования показывают, что буква *g* имеет обычно звуковое значение *g* если после неё стоит велярный гласный или палатальный *ü*. Но если после *g* следует *i* и *e*, тогда она будет палатального произношения (*gy*), или для непалатального произношения пишется буква *u* после *g*. Буква *gy* употребляется очень часто в архивном документе «Варади Регеструм» — как об этом напоминает и Кнежа (История нашей орфографии, 33) — но так как она часто фигурирует и в других документах данной эпохи изученных Кнежа и так как её писание в архивном документе «Варади Регеструм» показывает чёткую последовательность (т. е. имеет звуковое значение *gy* только перед велярным гласным и перед буквой *u* произносимой как *ü*), нельзя считать её более поздней заменой букв, а надо рассматривать как обыкновенную орфографическую практику писателя [и в частности эпохи тоже].